

ШЕВЧЕНКІВСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО

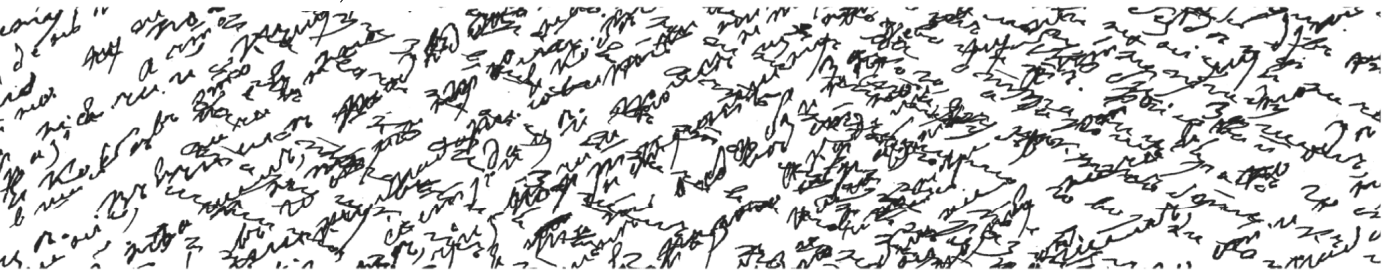
Михайло НАЄНКО

ШЕВЧЕНКІВ ТІКИЧ І КАТЕРИНОПІЛЬЩИНА

Натхненником творчості в деяких письменників буває не лише «мала батьківщина», а й річка їхнього дитинства. Довженкова зачарована Десна тут дуже показова. У Шевченка головною річкою був, звичайно, Дніпро. Він являвся йому не лише в одному з перших творів («Реве та стогне Дніпр широкий...»), а й протягом усього творчого шляху. Академічне «Повне зібрання творів у 12-ти томах» фіксує в Шевченкових творах до сотні згадок про Дніпро. Але була в Шевченка й пам'ятна річка його дитячих та підліткових літ – річка Гнилий Тікич. Від Шевченкової Кирилівки вона знаходилася трохи далі, ніж Довженкова Десна від його Сосниці, але стала одним із символів його дитинства й творчості. На ній-бо стояли найбільш знакові для майбутнього генія міста-містечка Лисянка, Звенигородка, Катеринопіль (Калниболот) і трохи менше за них Гуляйполе. У поемі «Гайдамаки» Тікич спочатку –

*Кров'ю червоніє
Шляхетською, жидівською;
А над ним палають
І хатина, і будинок;
Мов доля карає
Вельможного й неможного [7, 168],*

а потім він (Тікич) пов'язується з долею одного з головних героїв поеми Яреми Галайди. Він (у «Гайдамаках») –

Один, один сиротою
 Мусить пропадати.
 А того, того й не знає,
 Що його Оксана
 По тім боці за Тікичем
 В будинку з панами,
 З тими самими ляхами,
 Що замордували
 Її батька [7, 172].

Усе це (за поемою) відтворено в підрозділі поеми «Бенкет у Лисянці», про яку (Лисянку, що на річці Тікич) Шевченко згадає також після своєї десятирічної солдатчини в «Автобіографії» та в листі до редактора «Народного читання». В «Автобіографії», зокрема, читаємо: «...От дьячка... бежал в местечко Лысянку, где и нашёл себе учителя живописи отца дьякона... Терпеливо бродяга-школяр носил из Тикича три дня ведрами воду и растирал медянку на железном листе и на четвёртый день бежал» [9, 191]. В листі до редактора «Народного читання» ця думка повторюється майже дослівно, а в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» герой Шевченка висловив справжнє захоплення долиною Тікича, до якої він приходив інколи, щоб реалізувати своє живописне натхнення. Дослівно: «Бывало, выйду из тенистой берёзовой рощи... достану из сумы карандаш, бумагу и рисую себе широкую прекрасную долину Гнилого Тикича, освещённую утренним весенним солнцем. Это были для меня самые сладкие минуты...» (8, 253).

Коментатори «Повного зібрання творів у 12-ти томах» ці географічні назви трактують адекватно і ніяких різнотлумачень не викликають. Інше трапилось із згадками Тікича в повісті «Наймичка», зокрема в абзаці про дитяче (разом із батьком) чумакування Шевченка, коли йому, малому, було нібито тринадцять років. Насправді він мав тоді десять років, що підтверджується життєвою біографією батька: він помер, коли малому Тарасу було одинадцять років, а чумакували вони з батьком за рік перед тим. Наведу цей абзац повністю, оскільки він має безпосередній стосунок до Тікича і села Гуляйполя, яке нині знаходиться в Катеринопільському районі Черкаської (до 1954 року – Київської) області: «... Во времена самой нежной моей юности (мне было тогда 13 лет; насправді – 10. – М. Н.) я чумаковал тогда с покойным отцом. Выезжали мы из Гуляйполя. Я сидел на возе и смотрел не на Новомиргород, лежащий в долине над Тикичем, а на степь, лежащую за Тикичем (тут, можливо, Тарас і помилився: треба було сказати не «Новомиргород», а «Новоархангельськ», через який з Гуляйполя можна було їхати до Єлисавета. – М. Н.). Смотрел и думал (а что я тогда думал, то разгадает только один Бог). Вот мы взяли соб, перешли вброд Тикич, поднялися на гору. Смотрю – опять степь, степь широкая, беспредельная. Только чуть мрет влево что-то похожее на лесок. Я спрашиваю у отца, что это видно?

– Девятая рота, – отвечает он мне. Но для меня этого не довольно. Я думаю:

– Что это – 9-я рота? (можливо, йшлося про 5-ту роту – через яку (після села Ямполя Катеринопільського району) треба було їхати в Новоархангельськ. – М. Н.)

***** Шевченків Світ *****

Степь. И всё степь.

Наконец мы остановились ночевать в Дидовой балке....

К половине дня мы приехали в Грузовку, а на другой день поутру уже в самый Елисавет» [8, 117].

Новомиргородські краєзнавці доводять, що в цьому тексті Тарас Шевченко припустився щонайменше двох помилок: Тікичем назвав річку Велика Вись, а Гуляйполе, мовляв, це Златопіль, який до 1770 року називався «Гуляйпіль». У 1959 році Златопіль приєднано до Новомиргорода і його, як такого, нині не існує. В усіх краєзнавчих джерелах тим часом наголошується: «Златопіль (попередня назва – Гуляйпіль, не плутати з Гуляйполе» [11]. У коментарях до цього тексту в 3-му томі цитованого вже «Повного зібрання творів...» зазначено: «Гуляйполе – Черкаської області, 117, 480» [8, 583]. Отже, академісти вважають, що «Гуляйполе» в Шевченка – це не «Гуляйпіль – Златопіль», а таки Гуляйполе Черкаської області. Так само «Тікич» тут трактується як річка в цій області [8, 117, 367, 480]. Хоча повторено й думку Новомиргородських краєзнавців: «Тут і далі Шевченко помилково називає Тікич замість Великої Висі» [8, 480]. У різних довідкових джерелах новомиргородських краєзнавців ще й наголошується: Тікич від Шевченкової Кирилівки знаходився за скількись там кілометрів, отже він не мав для нього якогось принципового значення.

Вище я говорив, що таки мав (як і Довженкова Десна) значення та ще й велике. Якщо він згадував про нього і в зрілих роках, після солдатчини, в «Автобіографії» та в листі до редактора «Народного читання». Але ще не сказано мною про дві деталі, на які не звертають уваги ні краєзнавці, ні академісти: Шевченко писав, що вони з батьком, їдучи волами, «перешли вброд Тікич». Запитую у краєзнавців і академістів: «Чи могли б вони навіть сьогодні перейти вброд Велику Вись? Адже там глибина від 2-х до 4-х метрів?!». А в Гуляйполі нинішнього Катеринопільського району Черкаської області брід існував аж до початку 50-х років ХХ століття, поки не збудували нижче по течії Тікича Лотошівську ГЕС і вода не піднялася в річці аж до Гуляйполя і не затопила той брід. Він у Гуляйполі мав свою, місцеву назву: «Біля циган». Біля того броду роками кублились цигани (інша назва – роми), бо звідти легко було перебродити в сусіднє село Пальчик, де двічі на тиждень – у неділю і в середу (аж до 60-х років ХХ століття) збирався ярмарок. Для циган же ярмарок найрідніша (після їхніх стоянок) стихія, а тут природа подарувала їм такий (без будь-якого містка чи кладки) подарунок: брід! Я, між іншим, одного разу теж скористався тим бродом і запам'ятав, що там води було трохи вище колін. Пригадую, що жінки навіть з реготом долали той брід, бо доводилось задирати під час броду-переброду свої спідниці-підтички аж по саме нікуди...

Якщо глянути в історичні джерела, то з'ясується, що малому Шевченку запам'ятався цей брід не дарма. Він був єдиним на так званому великому татарському (інша назва – чорний, караванний) шляху. Він, як знаємо, вів з Криму на північ та на поділля України (а потім – назад) вздовж річок, аби можна було біля них попасти й напоїти з них коней, а у черкаських краях той татарський шлях проходив (якщо брати до уваги північ) через Канів, Корсунь, Богуслав, Лисянку, Звенигородку, теперішній Катеринопіль і Гуляйполе. Отже, малий Тарас із батьком їхав з Кирилівки до Звенигородки, а далі селами вздовж Тікича, аж поки

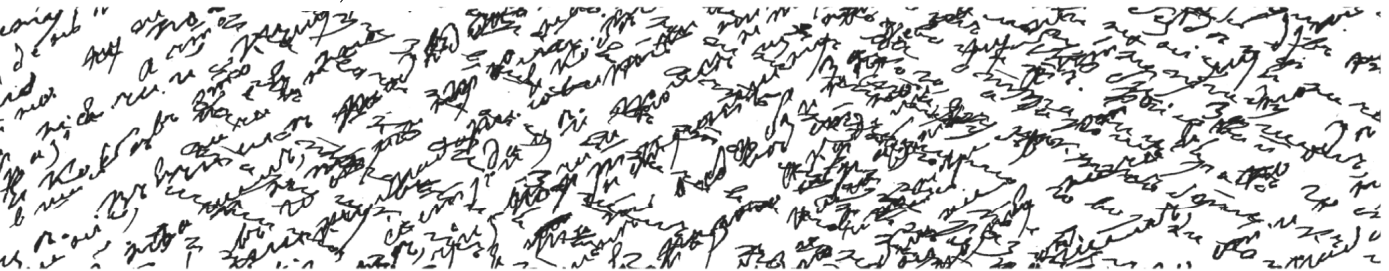

ж університету без наукових звань, але найвідоміший текстолог Шевченкового «Кобзаря» Василь Доманицький.

Усі три виростили в колишньому Звенигородському повіті, але згодом, після різних адміністративних перерозподілів, їхні села опинилися або в Катеринопільському (село Пальчик С. Єфремова і село Кайтанівка П. Филиповича), або в Тальнівському районах (село Колодисте В. Доманицького). Всі були синами священиків; їхні батьки між собою спілкувалися (про це згадуватиме у своїх спогадах «Дні минулі» С. Єфремов) і сподівалися, що й діти їхні підуть релігійно-священничою дорогою. Та життя розпорядилося інакше: всі стали літераторами, зокрема – добре знаними шевченкознавцями.

Сергій Єфремов свою зацікавленість творчістю Шевченка виявив ще в семінарські та студентські (в Київському університеті) роки (1891-1901), але найбільш повне для себе уявлення про поета він виклав у збірнику статей 1914 року «Шевченко». Через три роки після того в нього з'явиться нарис «Тарас Шевченко. Життя його та діла», який пізніше перевидавався тричі. Досить ґрунтовним був розділ про Шевченка і в його «Історії українського письменства», яка тільки за життя вченого виходила чотири рази (1911-1929). Про все це існує більш-менш відома література, тому обмежимось лиш найзагальнішою характеристикою єфремівського шевченкознавства як явища.

У Пальчиківській бібліотеці свого батька С. Єфремова (вона містилася на одній полиці в снігах хати священика) ні творів Шевченка, ні досліджень про нього не було. Отже, все, що писав пізніший академік на цю тему, склалося в нього в зрілі, спочатку семінарсько-студентські роки, а потім під час роботи в журналістській, видавничій сферах. Характеризував він творчість Т. Шевченка з позицій культурно-історичного відгалуження історичної школи літературознавства, яка на рубежі XIX-XX століть себе вже вичерпувала і набувала форм, які пізніше назвуть майже зневажливим словом «народництво». Проте «народництвом» як методологією «перехворіла» вся література європейських країн. Зміст її – в переході літературної творчості з мертвої латини на живу народну мову. Лідер тут – Данте Аліґ'єрі (XIII ст.), а аутсайдері... Коли народною мовою оприлюднено було «Енеїду» українця І. Котляревського (1798), то в Росії лиш через рік народиться О. Пушкін, якому (африканцю по матері) судилося через чверть століття наблизити російську літературу до народності. Хоча це був погляд на неї, сказати б, із панського ганку. По-справжньому народною російську літературу утвердить після О. Пушкіна українець Микола Гоголь. Ще пізніше за російську на шлях народності (коли говорити про слов'янський світ) стане лише словацька література в особі поета Яна Халупки (40-ві роки XIX ст.). Тарас Шевченко був послідовником так званої народницької традиції в її європейському розумінні, хоча дуже виривався з неї своїм романтизмом із наявними в ньому майже всіх пізніших художніх відгалужень. Аж до сюрреалізму й імажинізму. Сергій Єфремов характеризував його творчість як остаточне утвердження народності в українській літературі. Свою періодизацію розвитку літературного процесу вчений пов'язував із визвольним рухом в Україні, яка (періодизація), будучи нібито ідеологічною (з незначними вкрапленнями естетичних конфігурацій у ній) дала йому змогу вперше в українському літературознавстві запро-

понувати канон українського письменства. До С. Єфремова такого канону не існувало і ним пізніше послуговувалися літературознавці практично всіх наукових уподобань. Похитнути його пробували, щоправда, ранні модерністи, зокрема молодомузівці, які ввжали, що власне художня література в Україні починалася з творчості Ольги Кобилянської. А щодо Т. Шевченка чи І. Франка, то, на їхню думку, творчість цих письменників слід було «перевіяти», відсіяти з неї ідеологічний вантаж і залишити тільки те, що витримане в душі «чистої» естетики. Ця думка в літературознавстві не прижилася, хоча відлуння її можна відчутти і в значно пізніших (постмодерних) міркуваннях окремих авторів. Натомість за єфремівський канон літературного процесу тримаються, по суті, науковці найрізноманітніших методологічних уподобань. Навіть «мовчки» робили це й радянські літературознавці, хоча знали, що він – засуджений як «ворог народу» і до будь-якої радянщини перебував у послідовній опозиції. Коли заходила мова про Т. Шевченка, то С. Єфремов найактивніше пробував захистити його від казенної експлуатації його імені. Особливо – в дні різних радянських свят, форма яких нічим не відрізнялася від недавньої царської. «Святкуємо однаково, – пише він у щоденнику 22 січня 1924 р. –... Те ж саме і з портретами: замість царя – Маркс, Ленін... Цілий іконостас, аж до нещасного Шевченка, якого також тулять по всяких неподобних «присутствиях», аж до театрів» [2, 59].

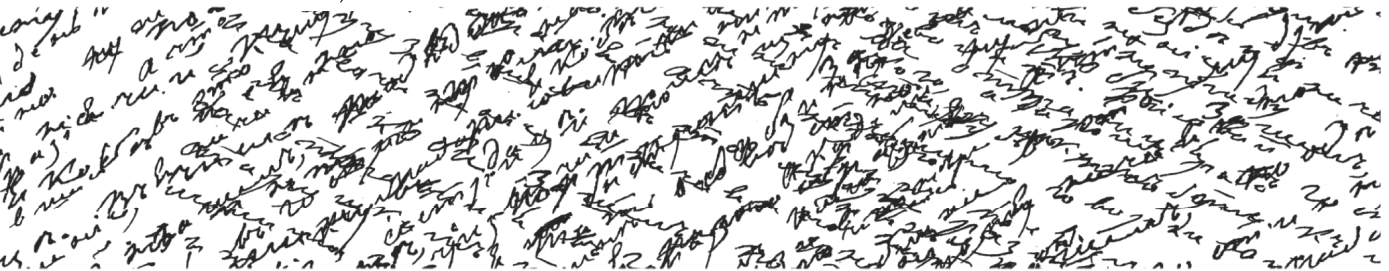
Свою «Історію українського письменства» С. Єфремов писав з орієнтацією на тексти, що містилися у впорядкованій ним та В. Доманицьким тритомній антології «Вік» (1900-1902). Хоча, коли йшлося про творчість Т. Шевченка, то бралася до уваги ще й текстологічна праця В. Доманицького «Критичний розслід над текстом “Кобзаря” Шевченка» (Київ, 1907) та виданий ним у 1907 році «Кобзар», що містив текстологічно опрацьовані ним твори поета. Бо до того часу читач і дослідник автора «Кобзаря» мав, за спостереженням О. Лотоцького, «цензурні переїди». Для їх ліквідації В. Доманицький звів усі поезії Т. Шевченка (крім 8-ми) з доступними йому автографами поета, а, крім того, разом з іншими українськими культурними діячами, що працювали в Петербурзі на різних казенних посадах чи входили тоді (як депутати малоросійської фракції) до Державної думи, домігся (з дозволу царя!) повернення в науковий обіг автографів тих творів поета («Сон», «Єретик», «Кавказ», «Великий льох», «Холодний яр», «Заповіт» та ін.), що були конфісковані в нього ще під час арешту в 1847 р. Відтак з'явилося канонічне видання «Кобзаря», яким послуговувалися навіть радянські видавництва, хоча «сором'язливо» ніколи не посилалися на текстологічну підготовку його В. Доманицьким. Спроби цензурувати його практикувалися, звичайно, і в радянські часи, про що маємо один характерний запис у «Щоденниках» С. Єфремова: «Видавництво “Час” подало на цензуру Шевченкового “Кобзаря”. Викликають представника. Приймає його молода жидівочка і тикаючи пальцем у відповідні сторінки “Гайдамаків” (“Ярема, герш-ту, хамів сину”... і т. ін.) авторитетно робить вирок: “Цього ми пустити не можемо”. “Ну так викресліть». “Ні, викреслюйте самі”. І представник викреслює... Облагороджують тепер “Кобзаря” з другого боку. Тільки робиться тепер ще простіше і... цинічніше. Бо царський цензор просто креслив, куди рука сягала, а совітська цензуриця робить це чужими руками і до того ж маніфестуючи, що и Шевчен-

***** Шевченки Слим *****

ко – наш, большевицький, поет”. Виходить куди колоритніше од якого-небудь хабарника Сидорова» [2, 336]. Іншого разу «хтось із розумників накинувся на Шевченка за вірш: “У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим”. Як, ми заводимо дитячі притулки, ми дітей силкуємося одірвати од сім’ї, зробити з них комуністів, а Шевченко бачить ідеал у матері з дитиною на руках! Архібуржуазно,! Ретроградно! Контрреволюційно!» [2, 89-90]. Незадовго перед арештом за сфабрикованою гепеушниками (ГПУ – Головне політичне управління України – прародич пізнішого КаДеБе) справою СВУ (Спілка визволення України) С. Єфремов поїхав на могилу Т. Шевченка в Канів як на прощу. Побачивши її в занедбаному стані, він з обуренням занотував: «“Недоуми занапали Божий рай”. Бруд, неохайність, недбальство, формалізм... Міліція, і першим ділом пашпорта вимагають. Перевертаються десь, певне, кістки Кобзареві в могилі, на таку наругу дивлячись» [2, 778].

С. Єфремов і В. Доманицький у своїй науковій діяльності принагідно згадували Гуляйполе, свої села Пальчик та Колодисте, а часом і річку Шевченкового дитинства Тікич. В. Доманицький бував у Гуляйполі порівняно часто, бо там (у храмі св. Дмитра Солунського) служив його рідний дядько. Надмогильну плиту на його похованні, що конала на місці поруйнованого більшовиками прицерковного цвинтаря, я ще пам’ятаю зі шкільних років трохи живою, а самого Василя Доманицького старші гуляйпільські люди (на моє прохання) згадували як «студента». Ще будучи студентом, він інколи з’являвся у свого родича в Гуляйполі, а пізніше організував у селі драматичний гурток, у якому інсценізувалися в чийсь клуні (Параска Наєнко-Глуценко не могла згадати – в чий) п’єси української класики. Филимон Ситник також згадував, що десятилітнім пастушком бігав з Гуляйполя на колодиські поля, аби побачити, як там, з участю В. Доманицького, розкопують скіфські кургани. Звіти про ті розкопки опубліковані в двох статтях «Известий императорской археологической комиссии» (1904 р.). Катеринопільський старожил Триліс говорив мені, що пам’ятає труну з тілом Василя Доманицького, яку в супроводі жандармів везли на похорон до Колодистого і зупинялися в Катеринополі (1910 р.). За його свідченням, можна було вилізти на віз і крізь віконце в труні побачити обличчя В. Доманицького. З усних розповідей гуляйпільських селян можна було також дізнатися, що В. Доманицький у 1905 році, уникаючи можливого арешту, привіз у Гуляйполе на збереження свою бібліотеку і, кажуть, вона довго залишалася в хаті гуляйпільської «крайньої» Марії, яку називали «штундою» (всіх, хто під час колективізації не вступав у колгосп, називали в Гуляйполі «штундами»). Серед живих її давно вже немає, а сліди бібліотеки В. Доманицького теж загубилися. Збереглася лиш згадка сільського вчителя Петра Яковича Шевченка, що під час одного з приїздів до Гуляйполя він подарував своїй двоюрідній сестрі Даринці збірку поезій Івана Франка «Зів’яле листя».

С. Єфремова (з його спогадів про дитинство) найбільше зачаровували в Пальчику та Гуляйполі, що містилися на берегах Шевченкового Тікича, парубки «у чорних рясних свитках з широкими зеленими або червоними поясами... рої дівчат з вінками на головах та цілими крамничками різнобарвних стрічок за плечима й намиста на шиї» та «поважних бабусь з скарбом казок та цікавих примівок» [3, 193]. Усе це були, як неважко здогадатися, прототипи тих персонажів,

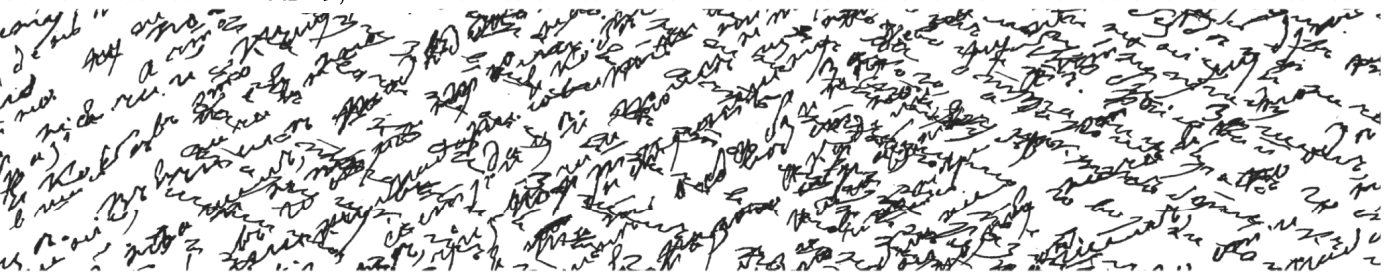

ській літературі. Про творчість Кобзаря він опублікував близько десятка наукових розвідок, серед яких особливо виділяються «Поет огненного слова» (1921), «До студіювання Шевченка» (1924), «Європейські письменники в Шевченковій лектурі» (1926), «Забуті рецензії 40-х років на Шевченкові твори» (1930) та ін. У статті «Шевченко і романтизм» (1924) П. Филипович, зокрема, зазначав, що про цю проблему писали й до нього, але писали ніби між іншим або в такому ракурсі: в ранніх творах Т. Шевченко був романтиком, а потім став на шлях реалізму. Завдання ж полягає в тому, аби глянути на проблему «Шевченко – романтик» як на одну з найприкметніших рис його творчості і в контексті з типологічно близькими явищами в інших літературах. Під цим кутом зору П. Филипович розглянув балади Т. Шевченка (як український варіант характерного романтичного жанру), його історичні поеми з суто романтичним культом героїчної індивідуальності, твори з романтичною ідеєю реформаторської ролі поета і митця загалом («Перебендя» та ін.), так звані «побутові» поеми, де зображено нібито реальне життя, але в «криваво-ефектовних», суто романтичних тонах, кілька інших творів поета (і ранніх, і найпізніших), де романтичний герой «доведений до краю», а поет при цьому користується суто романтичними композиційними прийомами та образами, насажує поезію музичною стихією, вдається до примхливих асонансів, алітерацій, внутрішніх рим, народнопісенних поетичних розмірів та інших засобів, характерних для романтичної творчості. Про все це П. Филипович говорить у зв'язках із традиціями німецького й «байронівського» романтизму, з творчістю А. Міцкевича, О. Пушкіна і М. Лермонтова, але не в плані запозичень чи фізичних впливів, як про це писали деякі попередники П. Филиповича, а з заглибленням у типологічні основи самого явища романтизму, котрий майже однаково чи з певними відмінностями виявлявся в багатьох літературах світу. Це видається особливо важливим тому (повторимо), що немало літературознавців (зокрема й радянських) доводили, ніби романтизм був лише «епізодичним» явищем у Т. Шевченка й лише на ранньому етапі його творчості.

Постать П. Филиповича як ученого й педагога була викреслена з наукового обігу після 1937 року, коли його 3 листопада того року було розстріляно в карельському Сандормосі. Ім'я і літературна та наукова творчість поета-вченого повернуто до життя переважно завдяки літературній кафедрі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Вона ініціювала відкриття пам'ятної стелли П. Филиповича на місці, де стояла хата його батька, а в 1991 році започатковано всеукраїнські Филиповичевські читання, учасники яких кожних п'ять років відвідують село Кайтанівку і шанують там цього видатного сподвижника української літератури та науки про неї.

Катеринопільщина відома також багатьма учителями, які доносять ім'я Тараса Шевченка та його творчість до сердець різних поколінь своїх учнів. Є серед них учителі-поети, що присвятили Шевченкові свої поетичні рядки, готували про його творчість доповіді на конференції чи на інші якісь ювілейні заходи. Зокрема, вчитель-поет Яків Івашкевич з Єфремового села Пальчик на конференції в Черкаському педагогічному університеті виголосив доповідь «Тарас Шевченко і Звенигородщина» (1962), написав вірш «Зустріч Шевченка і Щепкіна в Нижньому», а в міні-поемі «Прометей» порівняв Кобзаря з незламним міфічним героєм давньогрецьких міфів:

олімпіаді, яка присвячувалася в 2014 році ювілею Кобзаря. Отже, для популяризації та вивчення Шевченкового слова Катеринопільщина народжує нові й нові покоління його шанувальників.

Список використаної літератури

1. Доля. Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах. Автор-упорядник тексту Валерій Шевчук. – Київ: Дніпро, 1993.
2. Єфремов С. Щоденники 1923-1929. – Київ: Газета «Рада», 1997.
3. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі. Київ: Темпора, 2011.
4. Івашкевич Я. На крилах мужності і любові. – Черкаси: в-во Чабаненка Ю. А., 2006.
5. «Слово просвіти», 2018, 9 серпня.
6. «Шевченків край», 1962, 8 березня.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12-ти томах. Т. 1. – К.: Наукова думка, 2001.
8. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12-ти томах. Т. 3. – К.: Наукова думка, 2003.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12-ти томах. Т. 5. – К.: Наукова думка, 2003.
10. Шевченківська енциклопедія в 6 томах. – К.: Наукова думка, т. 4, 2013.
11. <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

